

5. DİLİN TÜRLERİ

Prof. Dr. Doğan Aksan, Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, TDK Yay.:439, Ankara

Daha önce değindiğimiz gibi, dilin toplumsal yönü (*langue*) ile bireysel yönünü (*parole*) birbirinden ayırmak gerekir. Dilin bireysel olan yanı kişinin çeşitli özelliklerine, kültürel durumuna, düşünme yeteneğine, ruh yapısına ve ruhsal durumuna göre, insandan insana değişir. Bu yüzden, aynı ailede, birlikte yetişmiş, aynı kültür çevresi içinden gelen, aynı eğitimi görmüş, hatta aynı sınıfta okuyan iki kardeşin dili özellikle söz varlığının kullanılışı açısından, birbirinden az çok farklıdır. Bu kardeşlerden biri, ruhsal durumu dolayısıyla kimi sözcükleri kardeşinden daha sık kullanmakta, dildeki kavramları, düşündüklerini daha değişik yollardan anlatabilmektedir. Kardeşlerden biri daha çok somut kavramları yeğlerken öteki soyutlara yönelebilir. Bir yazarın edebi kişiliğini aydınlatmaya yönelik edebiyat ve stilistik araştırmalarında yapıldığı gibi, aynı dili kullanan değişik kimselerin, hatta yukarıda değindiğimiz kardeşlerin söz varlıkları üzerinde durularak yapılan birleştirme ve tamlamaların sayısı kestirilse, dilin kişiden kişiye farklılık gösteren bir kurum olduğu ortaya çıkar. Kaldı ki, aynı dilbirliği içinden çıkan iki kişi arasında, yetiştikleri bölge, gördükleri öğrenim, yaşadıkları çevre, alışkanlıkları, meslekleri ve çeşitli eğilimleri dolayısıyla dil açısından ortaya çıkan farkların iki kardeş arasındaki farklarla karşılaştırılamayacak kadar büyük olması çok doğaldır. Şu halde aynı dil içinde bir *bireyin dili*'nden söz edilebilir⁹⁵.

Birçok araştırmacılar bu bireyin dilini *idyolekt* terimiyle⁹⁶ ele almakta, bir kimsenin başkalarından değişik grublardan gelebilmesi, bir tek lehçeyi konuştuğu halde çoğu zaman bütün lehçeleri anlayabilmesi, değişik dilleri konuşabilmesi, hiç değilse, az çok anlayabilmesi gibi özelliklerine dayanarak dil içinde bireyin dili'ne ayrı bir yer vermektedirler.

H. GLINZ, idyolekt'i "bireyin dil varlığı ve dili kullanımının tümü" olarak tanımlamakta (*Linguistische Grundbegriffe*, s. 74; 80 ve ötesi),

95 Stilistikte de bir bireyin stilistiği vardır.

96 Fr. *idiolecte*, İng. *idiolect*, Alm. *Idiolekt*.

Ch. F. HOCKETT, aynı şeyi “tek bir kimsenin belli bir zaman içindeki alışkanlıklarının tümü” biçiminde açıklamaktadır (A Course in Modern Linguistics, s. 321). HEIKE ise (s. 74), geniş anlamda “bireyüstü dil sisteminin belli bir birey için kendine özgü kullanılmışı” olarak görmektedir⁹⁷. İdyolekt’te *dil* ile söz ayrımı daha iyi belli olmaktadır. Bu terimin yanı sıra kullanılan ve bir bakıma, onun tersi olan *sosyolekt* terimi üzerinde, daha aşağıda duracağız.

Dilin türleri konusu ele alınırken, önce *anadili*’nden (*langue maternelle, mother language, Muttersprache*) başlamak gerekir⁹⁸.

Anadili, başlangıçta anneden ve yakın aile çevresinden, daha sonra da ilişkili bulunulan çevrelerden öğrenilen, insanın bilinçaltına inen ve bireylerin toplumla en güçlü bağlarını oluşturan dildir. Adından da görüleceği gibi, bu dilin anne’yle ilgisi, küçümsenemeyecek niteliktedir. Normal durumda çocuk, herkesten önce, annesinin ses dizgesini, annenin konuştuğu dilin ya da lehçenin çeşitli ses özelliklerini kazanır. Özellikle bizim toplumumuzda, yetişmekte olan insanın anneye ve yakınlarıyla ilişkisinin başka toplumlara oranla daha uzun sürmesi, yaşam koşullarının anne ve yakın aile çevresiyle olan bağlılığı, bu yakınlığı daha da arttırmaktadır. Bununla birlikte kimi bilginler, anadili kavramında annenin temel olarak alınmaması gerektiği görüşündedirler⁹⁹. Ancak bu bilginlerin de anadili tanımlarında yakın çevreye önem verdikleri görülür ki, ananın bu çevrenin odak noktası olarak düşünülmesi çok doğaldır.

Konunun asıl önemli yanı, anadilinin, dilbilim, dil yeteneği, toplumsal sorunlar, insan-ulus ilişkisi gibi bakımlardan taşıdığı değerdir. Bu gibi açılardan anadili, insanı değişik yönlerden sımsıkı saran, onun bilinçaltına inen ve pek çok yönleri olan bir varlık olarak ortaya çıkar. Bu yönleri şöylece özetleyebiliriz:

a. Belli Bir Ses Dizgesi Olarak Anadili:

Dış yönüyle, ses açısından incelenecek olursa anadili, belli seslerden, belli ses eğilimlerinden oluşan, kendine özgü bir dizgedir. Örneğin dilimizdeki /ɾ/ sesi ancak kimi dillerde görülürken Arapçadaki ayın, hemze, gayın gibi değişik sesler dilimizde yoktur. Bir Türkün ses dizgesindeki /a/ ünlüsüyle bir İranlının dilindeki /a/ ayrılır. Kimi dillerde

97 M. Pei ile H. Gill ve M. Philipp’in *idyolekt* tanımları için bks. H. Gins, s.g.y., s. 80.

98 Anadili konusunu çeşitli yönlerden inceleyen Anadili adlı çalışmamızda (Türk Dili dergisi, XXXI) 1975, 423-434) bu konuda geniş bilgi verilmiştir.

99 Bu konuda çeşitli görüşler ve tanımlar için, *sözü edilen çalışmamıza* (s.424 ve ötesi) bks.

ünlü, kiminde ünsüz boldur. Küçüklüğümüzden başlayarak kazandığımız, kendi ulusumuza özgü dizge, başka dillerle karşılaştığımızda birtakım güçlükler doğurur; yabancı dili kendi dilimiz ölçüsünde öğrenmemizi güç, hatta olanaksız duruma getirir.

b. Anlatım Yolu, Evrene Bakış Biçimi Olarak Anadili:

Biz çevremize anadilimizin penceresinden bakar, evreni anadilimizin anlama ve anlatma yolundan giderek adlandırırız. Böylece, anadilimiz bize ayrı bir, evrene bakış, evreni anlatış biçimi verir. Anlatım yolu ve dil-gerçek ilişkisi bahislerinde gördüğümüz ayrılıkları, burada bütünüyle hatırlamak gereklidir.

c. Bir Ulusun Kültürünün Aynası Olarak Anadili:

Dille Toplumun ve Kültürün İlişkisi başlıklı bölümde üzerinde durduğumuz gibi, bir ulusun diliyle kültürü arasındaki bağlar o ölçüde sıktır ki, yalnızca dil varlığının incelenmesiyle bir ulusun yaşayış biçimi, inanç ve gelenekleri, çeşitli nitelikleri ve tarih boyunca içinde bulunduğu kültür hareketleri konusunda bilgi edinebiliriz. Dil, bir toplumun kültürünün en başta gelen ögesidir.

ç. Bir Toplumun Ulus Yapan Etkenlerin En Önemlisi Olarak Anadili:

Anadilinin belirttiğimiz yönlerinden en önemlisi, onun, ulusu ulus yapan öğelerin en güçlüsü olduğu gerçeğidir. Öteki yönlerin tümüyle incelenmesi de bizi bu gerçeğe götürür. Toplumun bir üyesi olarak bizim toplumla bütün ilişkilerimiz anadili aracıyla sağlanır: ama biz de ancak anadilimizle, bir toplumun parçası oluruz.

İnsan ister birden çok dilin konuşulduğu bir çevrede ya da ülkede büyüsün, ister ana-babası değişik uluslardan gelmiş olsun, bu dillerden ancak biri anadilidir; insanı çepeçevre sarar ve bilinçaltına iner.

Öteden beri dilciler, aynı dili konuşan bir toplum, dolayısıyla aynı dil içinde, bu dilin değişik türlerinin bulunduğuna dikkat etmişler, bunlara ayrı adlar vermişlerdir. Bu türlerden dilin yayılışı ve zaman içindeki değişmesiyle ilgili bulunanlar, dil bilgini olmayanların da sezebilecekleri *lehçe (dialecte, dialect, Dialekt)* ve *ağız*'lardır ki (*parler,-, Mundart*), bunlar üzerinde, lehçebilgisi bölümünde uzun uzadıya duracağız. Kısaca belirtecek olursak *lehçe*, aynı dilin değişik alanlarda ve yerine göre, değişik çağlarda, yine aynı toplum tarafından konuşulan değişik biçimdir. Lehçeden daha küçük bölgelere özgü olan ve daha küçük farklar gösteren dil türüne ise *ağız* diyoruz. Ancak şunu da belirtmeliyiz, lehçelerden kimisi zamanla dilden o kadar ayrılabilir ki, ilk bakışta, ayrı

bir dil izlenimi verebilir¹⁰⁰. Bunun en güzel örneğini, Türkçenin *Yakut* ve *Çuvaş* lehçeleriyle gösterebiliriz. Yakın zamana kadar, Türkçenin birer lehçesi olduklarının farkına varılmayan bu lehçeleri ünlü Türkolog W. RADLOFF bile bir yana bırakmıştır.

Dilin başlıca yasalarından biri, daha W. von HUMBOLDT'un ortaya koyduğu gibi, sürekli bir değişme ve gelişme içinde bulunan bir varlık oluşudur. Bir dil ayrı alanlarda, ayrı siyasal ve kültürel etkiler altında kaldığında, kendi doğal gelişmesine bir de siyasal ve kültürel etkiler eklenmekte ve dilden bir bakıma ayrılan, adına *lehçe* dediğimiz birlikler meydana gelmektedir. Günümüz dilbiliminde, bölgesel lehçelerin genel dilin bozulmuş ya da gelişmemiş birer biçimi olarak değil, genel dilden az çok bağımsız bir biçimde gelişmiş birlikler olarak görüldüğünü belirtmeliyiz (bkz. J. LYONS, s.g.y., s. 35). J. LYONS'a göre (a.y.) dille yakın akraba lehçe arasındaki ayrımların büyük bölümü dilbilim açısından değil, daha çok politik ve kültürel açıdandır. Bu da dilde kültürün ve toplum içindeki çeşitli olayların etkisine tanıktır. *Ortak dil* dediğimiz dil türünün doğuşu da genel olarak bu etkenler sonucunda ortaya çıkmıştır.

ORTAK DİL (*langue commune, common language, Gemeinsprache*) ya da *koiné* (Yun. *koiné dialektos*), bir ülkede konuşulan lehçe ya da ağızlar içinden yaygınlaşan ve egemen olana verilen addır. Bizde ortak dil, İstanbul ağızı üzerine kurulmuştur.

Bir eylemin çekimi, bir sözcüğün söylenişi ya da bir kavramın anlatımı, ülkenin başka başka yörelerinde doğmuş, yetişmiş kişilerde değişiklik gösterebilir. Örneğin bugün Türkiyede çeşitli ağızları konuşan kimseler, dilbilgisi kitaplarında /yapamıyorum/ biçiminde yer alan ortak dilin eylem çekimini /yapamıyorum/, /yapamıyoñ/, /yapami:m/, /yapama:yom/ biçiminde söylemektedirler. Ancak aynı kişiler, değişik çevrelerden kimselerle, kültürüleriyle konuşurken bir dilekçe yazarken sözcüğü /yapamıyorum/ biçiminde söylemek gereğini duyarlar. Çünkü okul kitaplarında, öteki kitaplarda, gazetelerde, radyolarda kullanılan, ortak dile özgü olan bu söyleniştir. Aynı şekilde, Anadolunun çeşitli yerlerinde patates, *kompir, kortal, patalak, tomatça, humpur, hözmür...* gibi adlarla anılırken ortak dilde patetes kullanılır.

Yeryüzünde ortak diller genellikle yönetim ve kültür merkezlerinin lehçe ya da ağızı üzerine kurulmuştur. Eski Yunanda konuşulan *Attiké, Arkadya, Dor* gibi değişik lehçeler içinde *Attiké* lehçesi, bu yarımadaının

100 Glinz (s.g.y., s.77) lehçelerin birbirinden ayrılmasının en ileri derecesini gösteren şu duruma dikkati çekiyor: İki dil birbirine, aynı dilin iki lehçesinden çok daha benzer olabilir.

kültür ve siyaset bakımından merkez oluşu dolayısıyla sivrilmiş, bütün ülkeye yayılan bir ortak dili oluşturmuştur. Buna verilen *koiné* adı da dilbilimde 'ortak dil' anlamında kullanılır. Latince, Roma'nın da içinde bulunduğu *Latium* eyaletinin lehçesinin ortak dile dönüşmesi sonucunda meydana gelmiştir. Alman ortak dili, Martin LUTHER'ın İncil çevirisine dayanır; LUTHER'in oluşturduğu dil, halk dilindeki sözcük ve kullanımlarla desteklediği Yukarı Saksonya lehçesi üzerine kurulmuştur.

A. DAUZAT'ya göre (*La Philosophie du langage*, Paris, [1948], s. 143) Fransa, İngiltere ve İspanyada ortak dil, başkentler çevresinde gelişmiştir (Fransada Paris, İngilterede Londra, İspanyada önce Toledo, sonra Madrid). İtalyada ise Toskana edebiyatının yüksek değeri yüzünden Floransa lehçesi, ortak dil olmuştur.

Bu örneklerde de görüldüğü gibi, bir ülkenin yönetim, siyaset ve kültür bakımından başta gelen kenti ya da yöresi, ülkenin öteki bölgeleri üzerinde etkili olmaya başlar. Yönetim ve siyaset merkezi, çeşitli bilim kurumlarının, kuruluşların, üniversitelerin, sanat kurumlarının toplandığı bir merkez durumuna girer. Bu merkezde bilim ve sanat adamlarının çabaları ve bu merkezin lehçesinin kullanılması, yörenin lehçesinin sivrilmesine yol açar. Bizde İstanbul ağzının da durumu böyle olmuştur. Yüzyıllar boyu, İmparatorluğun başkenti olan İstanbul, aynı zamanda kültürel faaliyetlerin de merkezi olmuş, İstanbulda toplanan bilim ve sanat adamları İstanbul ağzıyla yazmaya, konuşmaya önem vermişlerdir.

Konuşma dili ve yazılı dil kavramları üzerinde durmadan önce dilin yazıya geçirilişi ve yazılı dilin özellikleri konusuna kısaca değinmek istiyoruz.

Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki yazı, hiç bir yerde, hiç bir zaman konuşma dilinin ses değerlerini bütün incelikleriyle saptayamaz; konuşma diliyle yazılı dil arasında her zaman için ufak tefek değişiklikler, ayrımlar vardır. J. LYONS da hiç bir yazı dizgesinin konuşulan dildeki ton yüksekliğinin ve aksanın anlam taşıyan bütün değişmelerini yansıtmadığını belirtir (s.g.y., s. 41). Örneğin İstanbul ağzı üzerine kurulan ortak dilimizde /geleceğiz/ biçimindeki eylem çekimi çoğunlukla /gelici:z/, /gelice:z/, /yapıyor/ da /yapıyo:/ olarak söylenir. /Bir su verin/ yerine çoğu kez /bi su verin/ deriz. Ağabey sözcüğü, yazıya bu biçimde geçirilirse de konuşma dilinde genel olarak /a:bi/ söylenişine sahiptir; iyelik eki olarak -i alması gerekirken de /a:bi:si/ biçiminde, -si ekini alarak kullanılışı yaygındır. *Mustafa Efendi* (ya da

Bey), /musta:fendi/ ya da /musta:bey/ biçiminde söylenir. Yazıya *nasil* ya da *efendim* biçiminde geçirdiğimiz ses birleşimi, açıklamak istediğimiz düşünceye, anlama göre, konuşulan dilde farklı vurgularla kullanılır¹⁰¹. Konuşma dilinde görülen değişik biçimler çok yaygınlaşırsa yazılı dile de yerleşir (*cuma ertesi* > *cumartesi* : *hanım nine* > *haminne*).

Konuşma dilinde, *dizim* (*syntax*) bakımından da farklar vardır ki, etkili olma amacıyla kullanılan değişik ve Türkçenin dizim kurallarına uymayan bu gibi kullanılışlara (örneğin *gördüm neler yaptığını!*, *bak söyledigine!*, *kes sesini!* . . . gibi), Dizim bölümünde değineceğiz.

Konuşma diliyle yazılı dil (daha doğrusu konuşulan dille yazılan dil) arasında, bir bölümü konuşma mekanizmasıyla ilgili, bir bölümü duygusal nedenlere bağlı olan bütün bu farklar, her dilde vardır. Yazılı dil daha ölçülü, daha kurallıdır. Konuşulan dilin yanlış ya da bozulmuş öğeleri, ancak bütün dilbirliğine yayılır, aslı hiç kullanılmaz duruma gelirse, bu biçimleri sözlüklere, yazım kılavuzlarına almak doğru olur. Örneğin halkın çoğunluğu /pehriz/ biçimini kullanırsa da Farsçadan alınma doğru biçim *perhiz*'i söyleyen kimse kalmayınca kadar *perhiz*'i yazılı dilde korumak, ondan sonra yerleşik biçimi benimsemek doğru olur, kanısındayız.

Bütün bu noktaları gözden geçirdikten sonra *konuşma dili* ya da *konuşulan dil*'in (*langue parlée, spoken language, gesprochene Sprache*) genel tanımına geçebiliriz: Konuşma dili bir ulusun, bir dilbirliğinin dilinin yazıyla ilişkili olmayan ve çeşitli söyleyiş özellikleri taşıyan yönüdür. Bu niteliğiyle konuşma dili -yazı çok sonra bulunduğu için- asıl, temel olmak gerekir. Değişik yöntemlerle yazıya geçirme dizgelerinin (ses yazısı, kavram yazısı gibi) hepsi, temelde, konuşma diline dayanır.

Konuşma dili, yazılı dile oranla daha hızlı bir değişme, gelişme içindedir. Bu değişmede kısa anlatım, çeşitli vurgulama istekleri gibi ruhsal nedenlerin yanında, söyleyişten ileri gelen etkenlerin payı vardır.

J. LYONS, geleneksel dilbilgisi uzmanlarının konuşma dilinin yazılı dilden daha aşağı bir düzeyde olduğu görüşünde bulduklarını belirtmekte, modern dilbilimin ise bu görüşün bilinçli bir karşıtı olarak konuşma dilinin temel ve daha eski olduğunu savunduğuna değinmektedir (*s.g.y., s.39*).

101 *nasil*? 'ne biçim', *nasil*? (beğenilmeyen, kızılan veya yapılmaması istenen bir iş, bir olay karşısında); *efendim* (çağurmaya karşılık olarak); *efendim* ('nasıl, anlayamadım, böyle şey olur mu?' karşılığında, bir şeyin uygun görülmediğini belirtmek üzere).

Yazılı dil'i (*langue écrite, written language, geschriebene Sprache*), "kendine özgü nitelikleri bir yana bırakılacak olursa, konuşma dilinin yazıya geçirilmiş biçimi" olarak tanımlayabiliriz. Ancak hemen eklemeliyiz ki bu dil türü, aşağıda değineceğimiz *yazı dili*'yle aynı şey değildir.

Yazılı dil, bir geleneği, kendine özgü kuralları, biçimleri olan dildir. Yukarıda verdiğimiz örneklerde görüleceği gibi, biz sözcükleri az çok farklı söylesek de yazıya geçirirken yazı geleneğine uyarız; bir bakıma, yazılı biçimleri, sözleri tam karşılamamız olur.

Bir lehçe üzerine kurulan ortak dilin yazışmalarda kullanılması, okul kitaplarının, bilim ve sanat yapıtlarının bununla yazılması sonucunda ortaya çıkan yazılı dile biz *yazı dili* diyoruz. Bu niteliğiyle yazı dili, *ortak dil*'le ve kimi yazarların kullandığı *edebi dil*'le¹⁰² anlamdaş sayılabilir. Bugünkü Türkçemizde İstanbul ağzı üzerine kurulan yazılı dil hem ortak dilimiz, hem de yazı ve edebiyat dilimizdir. Ancak kimi yazar ve ozanların, belirli akımların, edebi okulların dili (örneğin, özellikle Tefvik Fikret ve Halit Ziya Uşaklıgil'in temsilcisi oldukları Edebiyat-ı Cedide'cilerin dili) her şeyden önce sözvarlığı yönünden ayrı bir özellik gösterir ki, bu ancak, aşağıda değineceğimiz özel diller gibi, toplumun belli bir kesimine özgü diller arasında düşünülebilir¹⁰³. Sanat ve bilim dili her ülkede daha geniş, daha özel bir sözvarlığına sahip olmuştur. Bununla birlikte, genel olarak *edebi dil* ve *yazı dili*, eşanlamlı olarak kullanılmaktadır.

Kimi dillerin yalnızca konuşma dili olarak yaşadıkları görülür. Bu gibi diller genel olarak ilkel toplumların dilidir. "Türk yazı dili" dediğimiz zaman, eldeki ilk yazılı ürünleri VIII. yüzyıla uzanan, Asyada ve Anadolu'da, günümüze gelinceye değin her evrede pek çok yapıt bırakmış olan bir dil anlıyoruz.

ÖZEL DİLLER

Dilcilerin *grup dili* ya da *özel dil* adını verdikleri diller, bir toplumda, bireyin içinde bulunduğu sınıfa, yaşa, özellikle mesleğe göre belirlenen dillerdir. Son yılların çalışmalarında bu tür için *sosyolekt* (*sociolecte, sociolect, Soziolekt*) terimi kullanılmaktadır ki, *social* ve

¹⁰² *Langue littéraire, literary language, Literatursprache/Schriftsprache.*

¹⁰³ H. Glinz de, *edebiyat dili (Literatursprache)* adını alan *yüksek dilin (Hochsprache)* bir özel dil, bir sosyolekt (buna bkz.) olduğunu ileri sürmektedir (s.g.y., s. 78).

Dialecte sözcüklerinin kısaltılarak bileşiminden oluşan bu terim, onun niteliğini de aşağı yukarı ortaya koyuyor.

HEIKE, sosyolekt'i "bireyüstü dil dizgesinin, bir dilbirliğinin üyelerinden bir grup tarafından karakteristik kullanılışı" olarak tanımlamakta, sesbilim açısından da "bireyi bir toplum kesimine ait kılan bütün belirtilerin toplamı" biçiminde görmektedir¹⁰⁴ Daha kısa bir anlatımla sosyolekti "bu grubun bütün dil varlığı, bir grubun dili" olarak tanımlayabiliriz¹⁰⁵.

REICHMANN, söz konusu olan grupları sıralarken başta köylü, orta sınıf, okumuş yüksek katman olmak üzere toplum katmanlarını saymakta, ayrıca mezhepleri, cinsleri, yaş gruplarını, aile, akrabalık ve tanıdık gruplarını, öğrenim, meslek ve siyasa gruplarını (örneğin belli bir partiye bağlı olma) göstermektedir¹⁰⁶.

Aynı dilbirliği içinde, kültür açısından birbirinden ayrı düzeydeki kimselerin aynı dili kullanışı, birbirinden çok farklıdır. Ses özellikleri ve kurallara uyma konusu bir yana bırakılsa bile, kullanılan sözcüklerin seçimi ve çeşitliliği yönünden büyük ayrımlar belirir. Kültürsüz kimsenin dili, genellikle daha küçük bir söz varlığından yararlanır; somut kavramlara, somutlaştırmalara fazla yer verir. İyi bir kültür almış olan kimsede kavram, sözcük zenginliği kendini belli eder¹⁰⁷. Küçük bir örnek üzerinde duralım:

Kültürlü bir kimsenin "*bende olumlu bir izlenim bırakmadı*" biçiminde anlattığı düşünceyi, okumamış bir kimse "*kulak asma, gözüm tutmadı*" tümcesiyle dile getirebilir.

Gerçekten, bir toplum içinde söyleyiş nitelikleri üzerinde durulmasa da söz varlığı açısından birbirine yaklaşan, aynı şeylere ilgi duyan, belli kesimlerde değer verilenlerden ayrı kavramlara önem veren, kimi şeyleri kendine özgü biçimde dile getiren gruplar vardır. Bu grupların başında, meslek birliğinden oluşanları saymak gerekir. *Hekim dili, denizci dili*, bunlara örnek olarak sayılabilir.

Hekimlerin, çoğu yabancı öğelerden kurulu bir ortak dilleri vardır ki, bunlar hekimlikte kullanılan terimlerden ve kimi *bilgin sözcükleri'*nden¹⁰⁸ oluşur. Başka mesleklerde olduğu gibi, onlardan daha büyük

104 Heike, s.g.y., s. 78.

105 Bu konuda bkz. H. Glinz, s.g.y., s. 75 ve 81.

106 *Deutsche Wortforschung*, 1969, s. 81, 82; bkz. H. Glinz, s.g.y., s. 82.

107 Doğaldır ki, burada yabancı sözcükler kullanma tutkusu ya da eski deyimle "kitabî olma" çabası olanları kastetmiyoruz.

108 *Bilgin sözcüğü* (Fr. *mot savant* karşılığı) adını verdiğimiz öğeler, belli kavramları, yeni bulunan nesnelere adlandırmak üzere türetilen, yapay olarak ortaya konan sözcüklerdir. Bilim

ölçüde bu meslektekiler, alanlarıyla ilgili kavramlarla öylesine iç içe bulunurlar ki, zaman zaman bir hastahğı hastaya açıklarken de başka bir hekimle konuşur gibi, aynı sözcüklere baş vururlar. Kimi dillerde (örneğin Almanca) fizik, kimya terimleri gibi bu alanın da kimi terimlerinin günlük dilde karşılıkları bulunduğu ve kullanıldığı için hekim dilinin anlaşılması bizdekinden daha kolaylaşmış sayılabilir.

Denizcilerin dili, *alabanda*, *siya*, *baştankara* gibi, denizin, rüzgârın durumunu, gemiye ilişkin kavramları gösteren pek çok öğeyi içerir. Denizciler bunları günlük konuşmalarında, kendi alanlarıyla ilgili olmayan kimselerle konuşurken de kullanırlar.

Bir terzinin dilinde *reglan*, *kloş*, *basen*, *-kup* gibi, kimini anlamadığımız, çoğu yabancı kökenli pek çok terim bulunur. Bir ayakkabıcı *fiyonta*, *maskarata* gibi, kiminin anlamını bilmediğimiz sözcükleri kullanır. İşte bütün bunlar, aynı dil içinde meslek gruplarının oluşturdukları, dilcilerin özel dil ya da sosyolekt dedikleri dillerdir.

Yaşanılan ortam bu açıdan bireyin dilini etkiler. Köylü konuşması doğaya, doğadaki varlıklara daha çok bağlıdır. Köyde yetişen çocuğun bildiği ve kullandığı sözcüklerle şehirli, hele büyük şehirli çocuğun kavramları birbirinden çok farklıdır. Bu durum, dilin yaşama, genel anlamda kültürle olan ilişkisini de yansıtır. Köy çocuğu, tarımda kullanılan çeşitli araç ve gereçleri, döğeni, sabanı, pulluğu, bunların parçalarını, köyde hazırlanan yiyeceklerle ilgili çeşitli şeylerin adlarını bilir ve kullanır. Bunların çoğunu bilmeyen şehirli çocuğun dilinde ise, köyde yetişende bulunmayan öğeler vardır.

REICHMANN'ın toplum katmanları arasında saydığı ve dil açısından farklı öbekler olarak gördüğü din-mezhep, cins, yaş, aile, akrabalık ve tanıdık gruplarının bizce, öyle birbirinden pek farklı dilleri olduğu söylenemez. Bir kadınla bir erkeğin, bir delikanlı ile aynı yaştaki genç kızın konuşmaları arasında ancak ufak ayrımlar bulunur¹⁰⁹. Öteki grupların farkları da yine ufaktır, sanyoruz.

alanında çoğunlukla Latince ve Yunanca öğelerden yararlanılarak, kısaltma, birleştirme yoluyla türetilirler. Kullanım alanları genişleyenleri, normal sözcük durumuna girer. Yunanca *télé* 'uzak' sözcüğü, bu türden, çeşitli öğelerin türetilmesinde kullanılmıştır: Türkçede de yerleşen *telefon*, *televizyon*, *telespektif*, *telekomünikasyon*... gibi. Dilbilimdeki *senkronik*, *diyakronik*, *sosyolekt*, *idyolekt*, *adstratum*, *substratum*, *semantik*, *semiyoloji*... terimleri de bilgin sözcüklerinin örneklerindedir.

109 Örneğin Türkiyede kız çocuklarının, hatta genç kızların konuşmalarında *ay!* ünlemi-nin çok kullanılışı, pek çok kez, tümcelerinin başına getirildiği dikkatimizi çekiyor. *Hayır* sözcüğü aynı kesimde daha çok /ha:yr/ biçiminde, ilk hecesi uzatılarak söylenmektedir. Ancak bunlar ufak ayrımlardır, kanısındayız.

ARGO

Her ülkede, her dilde görülen, toplum içinde bir kesimin ya da öbeklerin farklı bir biçimde anlaşmayı sağlamak amacıyla oluşturduğu bir özel dil de *argo*'dur (*argot*, *slang*, *Gaunersprache* / *Argot*).

Temelde, toplumun genel olarak aşağı tabakasında kullanılan argo, hemen her ülkede, okumuş, yetişmiş kişiler arasında da tutunabilmekte, ayrıca bunlar arasında argonun değişik türleri de ortaya çıkmaktadır. Artist, öğrenci, hatta bilgin argosuna da rastlanmaktadır¹⁰.

Her dil içinde argo ve argo türleri bulunmakla birlikte, her ülkede bu özel dilin oluşumunda birbirine benzer eğilimler görülmekte, benzer yollara gidildiği göze çarpmaktadır. Ancak şurasını özellikle belirtmek gereklidir ki, argo gelişmiş, oldukça sanatlı ve çoğu kez nükteli bir dildir. Bu nitelikler, onun sözvarlığının incelenmesi sırasında, kendiliğinden ortaya çıkar.

Argonun sözvarlığı, ortak dilin sözcüklerine özel anlamlar vermek, kimi sözcüklerde bilinçli değişiklikler yapmak, eskimiş öğelerden, aynı dilin lehçelerinden ve yabancı kökenli öğelerden yararlanmak yoluyla meydana getirilir. Birkaç örnekle açıklayalım: Fransızcada genel dilde 'geveze' demek olan *bavard*, Fransız argosunda 'avukat' anlamında kullanılır. Türkçede belli anlamları olan *okutmak* ya da *mektebe başlatmak* eylemleri, argoda 'satmak' anlamında, bir şeyi elden çıkarmayı anlatmak üzere kullanılır. Aynı biçimde, fiziksel bir işlemi anlatan *kaynatmak* eylemi argoda 1. 'tatlı tatlı sohbet etmek', 'muhabbet etmek', 'konuşmak'; 2. 'iz bırakmadan yok etmek'; 3. 'borcunu ödememek' demektir. *Bitirmiş* de 'tecrübeli', 'açıkgöz' anlamındadır. Öğrenci argosundaki *çakmak* 'sınıfta kalmak', şoför argosundaki *gazlamak* 'acele uzaklaşmak', 'çekip gitmek', yaygınlaşmış örneklerdendir.

Yabancı kökenli sözcüklere örnek olarak gösterebileceğimiz *afos* 'kadın sevgili', Rumcada 'o', 'bilinen' anlamında geçen *autos*¹¹ sözcüğünden; *matrak* ise Arapçadan (çekiç demektir) gelmez. 'Bakmak', 'seyretmek', 'gözetlemek' anlamındaki *kitakse etmek* de Rumcadan alınmıştır.

Argoda, kitabımızın değişik yerlerinde değindiğimiz, bir anlam olayı ve aynı zamanda bir söz sanatı olan deyim aktarmalarına pek çok

110 *Argo* sözcüğünün kökeni bilinmemektedir. Fr. da *argot*'ya XVIII. yüzyıl sonundan beri rastlanıyor (bkz. Robert Sözlüğü).

11 Bkz. Devellioğlu, s. 33.

rastlanır. Örneğin bir omuzu düşük olarak, çarpık yürüyen kişi için argoda geçen *parvurya*, bir deniz hayvanı (iri yengeç) adı iken bir aktarmayla insan için kullanılmıştır. *Dolma* ise 'yalan', 'hile', 'dalavere' anlamındadır¹¹².

Ufak değişiklikler, özellikle eylem çekimindeki küçük ayrımlar dışında, argonun dilbilgisi yönünden ortak dilden ayrıldığı söylenemez. Ancak bu özel dil türünün bir önemli özelliği, sürekli olarak değişmesidir. Bundan on yıl önceki argoda geçen birçok öğeler bugün unutulmuştur. Bugünkü yerini de, zamanla yenileri alacaktır. Argo, toplum içindeki modalardan, önem kazanan çeşitli kavramlardan, ilişki kurulan yabancı ülke ve dillerden sürekli olarak yararlanmakta ve değişmektedir. Bu da dil-toplum ilişkisini ve dilin değişkenliğini gösteren tanıklardan biridir.

Konuşanlar dışındaki kimselerce anlaşılmaması için sözcüklerin bozulmuş biçimlerinden oluşturulan ve yine bir zümreye özgü olan özel dil türü de *jargon*'dur.

Ahmet Caferoğlu'nun *Erkilet* çerçileri (gezici manifaturacıları) arasında konuşulan bir dil türünü inceleyen yazısında¹¹³ ele alınan ve *dilce* adı verilen dil, daha çok, jargona yaklaşmaktadır. Ortak dilin öğelerinin değiştirilmesi ve yabancı dillerden alınan öğelerin katılmasıyla oluşan bu dil, bu gezici esnafın, kendi aralarında, alıcıların anlayamayacağı biçimde konuşma isteklerinden doğmuş olmalıdır.

YAPMA DİLLER (*dünya dili, uluslararası dil sorunu*)

Yeryüzündeki insanların başka başka dilleri konuşmaları, bu insanlar arasında kurulan çeşitli ilişkilerde dil güçlüğü'nün önemli bir sorun olarak ortaya çıkması, eskiden beri, değişik ulusların her birinin konuşacağı, kullanacağı bir yapma dilin meydana getirilip getirilemeyeceğini düşündürmüştür. Uluslararası ilişkilerde büyük kolaylıklar sağlayabilecek böyle bir dil yaratma konusunda bugüne değin 500 kadar denemeye girişildiği bilinmektedir. Daha XVII. ve XVIII. yüzyıllarda DESCARTES ve LEIBNIZ'in de ilgi duyduğu ve desteklediği bu çabalar arasında, bilimsel incelemelere yönelenler de vardır. Ancak son yıllarda pek çok dil bilgininin ve pek çok kimsenin, böyle bir dilin, anadilinin yerini tutamayacağı kanısını paylaşmaları nedeniyle, son denemeler, daha çok, ortak bir ikinci dil, "dünya yardımcı dili" ortaya koyma yolunda olmuştur.

¹¹² Bkz. Develliöğlu, s. 96 ve 170.

¹¹³ "Erkilet çerçilerinin argosu" adlı yazı, bkz. Kaynakça.

Bilindiği gibi, gündelik konuşmalarımızda kullanılan sözcük sayısı çok sınırlıdır. Hele, kültür bakımından düşük bir düzeyde bulunan kimselerin bir gün içinde kullandıkları kelimeler sayılacak olursa, bunların birkaç yüzü bile bulmadıkları görülür. Ünlü sanatçıların, romancıların sözcüklerinin bile kimi zaman 5-6000 sözcük dolayında olduğu görülür. İşte, yapma dil meydana getirmek isteyen kimseler, günlük konuşmalarda kullanılan dilin bu özelliğinden yararlanmışlar, böyle, sınırlı bir çerçevede içindeki kavramlara değişik dillere uyabilecek karşılıklar bulma yoluna gitmişlerdir.

Yapma dillerin en ünlüsü *Esperanto*'dur. Çocukluğunda çeşitli uluslardan çocukların okuduğu bir okula giden ve anlaşma zorluğunu pek erken tadan Polonyalı hekim Dr. L.L.ZAMENHOF tarafından meydana getirilmiştir (1878-1887).

Esperanto sözcüğünün bu dildeki anlamı 'ümit eden'dir. Bu ad da Dr. Zamenhof'un, dilin yayılacağı, benimseneceği yolundaki umudunu yansıtmaktadır. *Esperanto*, öteki yapma dillere oranla gerçekten en çok yayılan, en benimsenendir. Bugün birçok ülkede bu dili yaymaya, öğretmeye yönelik kuruluş ve dernekler vardır¹¹⁴. Kimi ülkelerde, bu dilde dergi ve gazeteler yayımlanmaktadır.

Esperanto, hiç dışına çıkılmayan 16 kurala dayanır; böylece, öğrenilmesinin kolaylaşacağı düşünülmüştür. Bu dilde yazılmış bir metin okunduğunda, İtalyancayı andıran bir izlenim uyandırmaktadır. *Esperanto* ad olan sözcükler /o/, sıfatlar /a/, belirteçler /e/ ile biter. Yine öğrenilmesinin kolaylaştırılması amacıyla, sözcüklerine Latince, Fransızca, Almanca, İngilizce gibi dillerden, çok bilinen kimi sözcükler katılmıştır. Bir fikir edinmeyi sağlamak üzere bu dildeki sayıları gösterebiliriz¹¹⁵.

0 nul	3 tri	6 ses	9 nau
1 unu	4 kvar	7 sep	10 dek
2 du	5 kvin	8 ok	

Yapma dillerin öteki örnekleri arasında J.M. Schleyer'in 1879'da yaptığı *Volapük*'ü, Fransız dilticisi L. de Beaufront'un, arkadaşlarıyla hazırladığı *Ido*'yu, *Universal* ve *Occidental* adlı dilleri gösterebiliriz.

Mithat Sertoğlu'nun saptığına göre¹¹⁶ bizde, 1605'te ölen Mehmet Muhiddin, bütün insanların, hiç olmazsa bütün ortadoğu ulusları-

114 Yurdumuzda da böyle bir derneğin ilk kez 1928'de kurulduğunu biliyoruz.

115 Hayrettin Dural, *Dünya Dili Esperanto*, Ankara, 1965.

116 Mithat Sertoğlu, İlk milletlerarası dili bir Türk icadetti: Hayat Tarih Mecmuası I,

nın anlaşmalarını sağlamak üzere bir yapma dil meydana getirmişti. 1580 tarihini taşıyan bir yazmada özellikleri gösterilen bu dil, *Báltbilen* adını taşıyordu.

Daha önce değindiğimiz gibi dil, bir toplumun düşünce yapısını, anlatım yollarını gösteren, onu toplum yapan, insanın toplumla en sıkı bağlarını oluşturan ve bilinçaltına inen, kültürün en güçlü ögesidir. Biz anadilimizle toplumun bir parçası oluruz. İşte bu nedenle yapma bir dilin anadili olarak benimsenmesi güç, daha doğrusu olanaksızdır. Bunun tersini düşünebilmek için dilin bir ulusun kültür serveti olduğu, insanla toplum arasındaki en sıkı bağları oluşturduğu, sürekli ve topluma bağlı bir biçimde değiştiği gerçeklerini de bir yana bırakmak gerekecektir. Bunu göz önünde tutarak yapma dillerin tutunma, benimsenme ve yayılma şansları olmadığı kanısını paylaşan dil bilginleri gibi, şimdi bu türlü dilleri savunan ve yayılmalarını isteyenler de yapma dillerin ancak birer ikinci dil, uluslararası anlaşma ve çalışmalarda yararlanılacak bir yardımcı dil olarak öne sürülmesi gerektiği görüşünü benimsemekte ve bu yolda çaba harcamaktadırlar.

DİLİN TÜRLERİ KAYNAKÇASI

Aksan, Doğan, *Anadili : Türk Dili Dergisi XXXI* (1975), 423-434.

Bausani, A., *Geheim - und Universalsprachen*, - 1970.

Caferoğlu, Ahmet, *Erkilet çerçilerinin argosu : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi IV* (1952), Nr. 4, 334-344.
Dauzat, A., *La philosophie du langage*, Paris, 1948.

DEVELLİOĞLU

Devellioğlu, Ferit, *Türk Argo Sözlüğü*, genişletilmiş 5. basım, Ankara, 1970.

Die Welthilfsprachen. Beiträge zur Interlinguistik. Wege der Forschung, CCCXXV.

Dural, Hayrettin, *Dünya Dili Esperanto*, Ankara, 1965.

Glinz, Hans, *Linguistische Grundbegriffe und Methodenüberblick*, Frankfurt a.m., 1970.

Guiraud, Pierre., *L'Argot*, Paris, 1966 "Que Sais-je".

HEIKE

Heike, Georg, *Sprachliche Kommunikation und linguistische Analyse*, Heidelberg, 1969.

Hockett, Ch. F., *A Course in Modern Linguistics*, 5. basım, New York, 1970.

LEWANDOWSKI

Lewandowski, Theodor, *Linguistisches Wörterbuch*, I. cilt, Heidelberg, 1973.

Lyons, John, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge, 1968 (yararlanılan Almanca çevirisi: *Einführung in die moderne Linguistik*, 2. gözden geçirilmiş basım, München, 1972).

Saraç, Tahsin, *Fransızca-Türkçe Argo Sözlüğü*, Ankara, 1966.

Vachek, Josef, *Written Language: General Problems and Problems of English*, The Hague, 1973.